

परसबागेतील कुकुटपालन

शेतकरी प्रथम कार्यक्रम

भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद, नवी दिल्ली

महात्मा फुले कृषि विद्यापीठ

राहुरी - ४१३ ७२२, जि. अहमदनगर

परसबागेतील कुक्कुटपालन

मागील तीन दशकापासून कुक्कुटपालन व्यवसाय परसबागेतील कुक्कुट-पालनाकडून तंत्र व्यावसायिकर्तेकडे बदलत गेला आहे. ६० अंडी उत्पादनासह भारत अंडी उत्पादनात तिसरा तर २.२ कोटी मे. टन मांस उत्पादनासह पाचव्या क्रमांकावर आहे. वरील उत्पादन हे व्यावसायिक कुक्कुटपालनात होत असून यात परसबागेतील कुक्कुटपालन व्यवसायाचा सहभागाही मोठ्या प्रमाणावर आहे.

या अनुषंगाने ३० टक्के बाजार हिस्सा असणाऱ्या ग्रामीण व परसबागेतील कुक्कुटपालनाकरिता भारत सरकारने काही धोरणे निश्चित केली आहेत. केंद्र शासनाच्या मध्यवर्ती नियोजनामध्ये तीन स्तर पद्धतीने त्याचे नियोजन व अंमलबजावणी केली आहे. प्रथम स्तरामध्ये केंद्र शासकीय संस्था, भाकृअनुपरिषद संस्था, कृषि विद्यापीठे, पशुवैद्यकीय विद्यापीठे, खाजगी कुक्कुटपालक यांच्या सहभागाने मुलभूत पक्षी उत्पादन व पुरवठा केला जातो.

दुसऱ्या स्तरामध्ये राज्यस्तरीय केंद्र, जिल्हास्तरीय केंद्र यांचा समावेश असून त्याना राज्य कुक्कुटप्रक्षेत्र सहाय्यक म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. तिसऱ्या स्तरामध्ये ग्रामीण व शेवटच्या घटकांचा समावेश असून त्यात शेतकरी व सामाजिक संस्थानाचा अंतर्भाव आहे.

सध्याच्या कृषि व अन्नपिके उत्पादनांचे धोरण ठरविताना कुक्कुटपालनाचा अंतर्भाव करणे अपरिहार्य असून ते भूमिहीन शेतमजूर व अल्पभूधारकांना पूरक आहे. पशुसंवर्धन प्रथिनयुक्त आहार व ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुधारणेसाठी महत्वाची भूमिका बजावत आहे. अनेक देशांमध्ये कुक्कुटपालन हा लहान व्यवसाय महिला सक्षमीकरणाकरिता चांगला पर्याय म्हणून समरूप येत आहे.

ग्रामीण कुक्कुटपालन व्यवसायामध्ये कोंबडीपालनाबरोबर, बदकपालन, टर्कीपालन, बटेरपालन यांचा समावेश असून कमीत कमी साधनसामुद्रीमध्ये उत्तम पर्याय म्हणून उभा राहत आहे. घरच्या घरी उत्पादित, स्थानिक साधनसामुद्रीचा वापर, घरगुती पीठ, भाजीपाला यांचा आहारात वापर केल्यास व्यवसाय अधिक फायदेशीर ठरेल. यामुळे उत्पादन खर्च कमीत कमी राहण्यास मदत होईल. आर्थिक स्रोत म्हणून अंडी विक्री व मांस प्रथिनयुक्त आहारातील समावेशामुळे हा व्यवसाय दृहेरी फायदेशीर होताना दिसत आहे. केंद्रीय कृषि मंत्रालयातील पशुसंवर्धन विभागातील चार केंद्रीय कुक्कुटपालक संस्था व केंद्रीय कुक्कुट तपासणी संस्था ग्रामीण कुक्कुटपालन व्यवसाय वाढविणे व संबंधित उत्पादने देशभरात पुरवठा करणेसाठी कार्य करत असते. गावरान पक्ष्यांशी साधम्य असणारे अधिक मास व अंडी उत्पादन देणारे सुधारीत पक्षी उत्पादित करणे हे महत्वाचे ध्येय या संस्थेच्या सहभागाने साध्य झाले असून यास महत्वाचे यश मिळत आहे व याकरिता कमीत कमी उत्पादन खर्च होत आहे.

उभारणी व बांधकाम

कुक्कुटपालनाकरिता बांधकाम करताना आजार, वातावरणातील प्रदूषण,

इतर ताणतणावाचे घटक यापासून संरक्षण गृहीत धरणे गरजेचे असते. विविध संसर्गजन्य रोगाचा प्रादुर्भाव थांबविण्याकरिता आपला फार्म इतर फार्म पासून दूर असावा. यामुळे आपला आर्थिक नुकसानीपासून बचाव होतो. दळणवळणाच्या चांगल्या सुविधेसह आपला फार्म उंचावर व हवेशीर असावा.

ग्रामीण कुकुटपालन

ग्रामप्रिया, श्रीनिधी, सुवर्णधारा, गिरीराज, वनराज यासारख्या नवीन जाती अधिक अंडी उत्पादन व मध्यम आकारपानामुळे अर्धबंदिस्त ग्रामीण व अधिवासी भागात अधिकाधिक लोकप्रिय होत आहेत. रंगीत पिसे व अंडी यामुळे त्यांना मागणी वाढत आहे. चांगली रोगप्रतीकारक शक्ती व अधिक जिवंत पक्षी प्रमाण हे त्यांचे गुणधर्म आहेत. मध्यम आकारामुळे ते श्वापदापासून सहज सुटका करून घेतात. सहा आठवड्यांच्या उबविण्याच्या कालावधीत विशेष काळजी घेतल्यानंतर हे पक्षी मुक्त संचारासाठी तयार होतात.

विशेष गुणधर्म

- 1) गावरान पक्ष्याच्या तुलनेत अधिक अंडी उत्पादन
- 2) परसबाग, मुक्तपालनासाठी समरस
- 3) गावरान अड्याशी साधार्य दाखविणारी अंडी
- 4) कमीत कमी मरतुक
- 5) कमीत कमी/शून्य उत्पादन खर्च

व्यवस्थापन व रोग व्यवस्थापन

ग्रामीण पक्ष्यांना पहिले सहा आठवडे उबविण्याच्या वेळी विशेष काळजीची गरज असते. त्यानंतर आपण मुक्तपद्धतीने परसबागेत त्यांचा सांभाळ करू शकतो. अधिकचे नर वेगळे सांभाळून मांसासाठी विक्री केली जाते. पक्ष्यांना सायंकाळी सुरक्षित ठिकाणी परतण्याची सुरवातीस सवय लावावी लागते. रात्रीचा निवारा हवेशीर, श्वापदापासून संरक्षित, स्वच्छ पाणीपुरवठा असलेला असावा. मरेक्स व रानीखेत या आजाराचे लसीकरण व ३ ते ४ महिन्यांमध्ये जंतनिर्मुलन करणे आवश्यक असते.

पोषण

पहिल्या सहा आठवड्याच्या उबवणी काळात या पक्ष्यांना समतोल आहाराची गरज असते. यावेळी पिलांना देण्यात येणारे विशेष खाद्य दिले जाते. सहा आठवड्याच्या पुढील काळात समतोल आहाराबोर नैसर्गिक धान्य, कमीप्रतीचे धान्य, अझोला, शेवग्याचा पाला, सुबाभळीचा पाला, गवताचे बी यांचा वापर आहारात केला जाऊ शकतो. चार महिन्यांमध्ये सव्वा ते अडीच किलो वजन येण्यासाठी चुना पावडर, शिंपळा पावडर यांचा ४/५ ग्रॅम प्रतिपक्षी या प्रमाणात कॅल्शियम कमतरता भरून काढण्यासाठी वापर केला जातो. योग्य आहाराने उत्पादन व पुनरुत्पादन चांगले होते तसेच अंडी प्रजननक्षम व अधिक पौष्टिक राहतात.

पिले व्यवस्थापन

उबवणी

पिलांच्या प्राथमिक अवस्थेत उबवणी करणे अत्यंत महत्वाचे असते. या काळात पिलांच्या कृत्रिम पद्धतीने सुयोग्य तापमानात ठेवले जाते. उबवणीच्या विविध पद्धती असतात.

निवाच्याची उभारणी

अगोदरच्या पक्ष्यांची पूर्णपणे विक्री केल्यानंतर पिलांचा निवारा स्वच्छ व निर्जतुक केला पाहिजे. निवाच्यातील हलविता येण्यायोग्य सर्व भांडी बाहेर काढून प्रथम साध्या पाण्याने नंतर निर्जतुक पाण्याने व शेवटी स्वच्छ पाण्याने धुतले पाहिजेत. शेवटी सूर्यप्रकाशात व्यवस्थित सुकवून ठेवले पाहिजेत. कॉबड्याखालील तूस बाहेर काढून रिकाम्या बारदाण्यात भरणे व त्याची व्यवस्थित विल्हेवाट लावली पाहिजे. निवाच्यातील विविध दिवे, खाद्य व पाण्याची भांडी बाहेर काढून व्यवस्थित धुऊन ठेवली पाहिजेत.

- निवाच्यात भिंतीवर, छतावर, जाळीवर साचलेली धूळ काढून स्वच्छता केली पाहिजे.
- तूस, भिंत, जाळी, तावदान यावर कीटकनाशक फवारावे.
- उच्च दाबाच्या फवारा पाण्याने शेड धुवावे.
- पिंजरे, उपकरणे, खाद्य भांडी, जाळी यांची दुरुस्ती करावी.
- पाण्याच्या टाक्या, पाणी पुरवठा नव्या व्यवस्थित स्वच्छ कराव्यात. प्रथम संपूर्ण पाणी निथळ द्यावे. नंतर सर्व नव्या निर्जतुक पाण्याने रात्रभर भरून ठेवाव्या. दोन ते तीन वेळा साध्या पाण्याने काढी करावा निघून जाईल असे धुवावे.
- निवारा योग्य निर्जतुक पाण्याने पुन्हा धुऊन काढावा.
- गोठा आतून बाहेरून जाळून घ्यावा.
- भिंतीना पाढरा चुना द्यावा व गरज भासल्यास लोखंडी भागास रंग द्यावा.
- सर्व खाद्य व पाणी भांड्यांची पुनश्च मांडणी करावी व सभोवताली पडदे बांधवेत.
- योग्य ते कीटकनाशक फवारावे.
- निवारा दोन ते तीन आठवड्यांसाठी बंद ठेवावा.
- **पिले येण्याअगोदर एक दिवस करावयाच्या बाबी**
 - उबवण यंत्रणा सुरु करावी. याकरिता पिंजरा पद्धतीत $29-32^\circ\text{सें}$. तापमान व लिटर पद्धतीत $32-35^\circ\text{सें}$. तापमान ठेवावे.
 - तुसावर वर्तमानपत्र पसरवून त्यावर खाद्य व पाण्याच्या भांड्याची मांडणी करावी.
 - पिलांना/खाता पिता येईल अशा प्रकारे खाद्य व पाण्याच्या भांड्याची मांडणी करावी.

पिले आल्यावर करावयाच्या बाबी

- पिलांची घनता योग्य प्रकारे राहील अशा पद्धतीने प्रत्येक कप्प्यात पुरेशा संख्येत पिल्ले सोडावीत व जास्त गर्दी होणार नाही याची काळजी घ्यावी.
- पाण्याची भांडी स्वच्छ पाण्याने भरावीत अथवा पाणीपुरवठा यंत्रणा सुरु करावी. पहिले सहा आठवडे दिवसातून दोन वेळा खाद्य घ्यावे.
- उबवण तापमान तपासावे. पाण्याच्या भांड्याकडे पक्षी आकर्षित करावे.
- पिलांना खाद्य घ्यावे, बारीक/कांडी खाद्याने पिलांची सुयोग्य वाढ होते.
- पहिले दोन दिवस प्रकाशाची व्यवस्था करावी.
- पाण्यातून प्रतिजैविके व ताणप्रतिरोधक औषधे दिल्याने प्रवास व वातावरणाच्या ताणामुळे होणाऱ्या मरतुकीचे प्रमाण कमी होते.

जमिनीवरील उबवणी

या पारंपारिक उबवण पद्धतीत पिलांना गॅस बृडर/विजेचे दिवे यांच्या मार्फत उब दिली जाती. (एका टांगत्या दिव्यावर ३००-४०० पिलांची उबवण होते). उष्णता एकवटण्यासाठी धातू, लाकूड अथवा बांबूने बनविलेले झाकणांचा वापर केला जातो. ती झाकणे एका विशिष्ट उंचीला ठेवावीत जेणेकरून पिकांना सहन होईल व सुसद्य होईल असे तापमान मिळेल.

उबवण गार्ड

उबवण दिल्यापासून २ ते २.५ फुट लांबीवर एक फुट उंचीचे गार्ड

पिलाचे वय (आठवडा)	तापमान ('फे.)	°सें.
प्रथम	९०	३२.२
द्वितीय	८५	२९.४
तृतीय	८०	२६.७
चतुर्थ	७५	२३.९
पाचवा	७०	२१.९
सहावा	७०	२१.९

पक्ष्यांच्या हालचालीवरून सुयोग्य तापमान ठरविता येते. आल्हाददायक तापमानाला पक्षी एकसारखे पसरलेले असतात. तापमान कमी झाल्यानंतर पिले दिव्याखाली गर्दीने उभे राहतात तर जास्त तापमान झाल्यानंतर पक्षी दिव्यापासून दूर जातात. पिले येण्याअगोदर आपण विजेचे दिवे ८ ते १० तास सुरु करावेत.

जागेची आवश्यकता

पिलांची वाढ व खाद्य मासांत रुपांतरीत करण्याची क्षमता ही संगोपनासाठी उपलब्ध जागेवर अवलंबून असते. गर्दीमुळे तणावात व मरतुकीत वाढ होते. उबवण काळात पिलाना ८ वर्ग इच जागा लागते, पुढील काळात हेच प्रमाण वाढून सहाव्या आठवड्यात १ वर्ग फुट प्रती पक्षी असे राहते.

सापेक्ष आर्द्रता

उबवनीच्या पहिल्या आठवड्यात सापेक्ष आर्द्रता ६५-७०% पर्यंत असावी. ५० टक्के पेक्षा कमी सापेक्ष आर्द्रता असल्यास पिले निर्जली कारणाने मृत्युमुखी पडू शकतात अथवा वाढीवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो. गॅस उबवण उपकरण व निपल पाणी व्यवस्था असलेल्या ठिकाणी २५ टक्के पेक्षा कमी आर्द्रता होते. अशा वेळी स्वच्छ पाणी फवारणी केल्यास फायदा होतो.

हवेशीर निवारा

पिलांना मोकळी हवा खुपच गरजेची असते. उबवनीच्या क्रियेने ऑक्सिजन कमी होऊन कार्बनडायऑक्साईड व अमोनियाचे प्रमाण वाढते. यासाठी हवाबंद पडदे टाळावेत. हवा खेळती राहण्यासाठी छत व पडदे या मध्ये ३.५ इंच अंतर ठेवावे. विपरीत वातावरणात पडदे, खिडकी, दरवाजे व पंखे यांचा सुयोग्य वापर करावा.

खाद्याची भांडी

पहिल्या दिवशी खाद्य वर्तमानपत्रावर टाकावे, त्यामुळे एक दिवस वयाच्या पिलांना खाणे सुलभ झाईल. त्यानंतर खाद्य नियमित भांड्यात द्यावे. खाद्याचा व्यवहार वय व आकाराप्रमाणे खाद्याची भांडी निवडावी. पिलाच्या उंचीनुसार त्यांना खाता येईल असे भांडे असावे. पक्षी जसा मोठा होईल त्यानुसार भांडे टांगते ठेवावे. खाद्याच्या भांड्याची उंची खाद्य वाया घालण्यास कारणीभूत ठरू शकते. संपूर्ण

भरलेल्या भांड्यात १० टक्के खाद्य वाया जाते तर निस्या भरलेल्या भांड्यात ३ टक्के खाद्य वाया जाते. कमी भरलेल्या भांड्यात ते १ टक्के वाया जाते. त्यामुळे खाद्य जास्त वेळा घातल्यास कमी वाया जाऊन एक सारखी व चांगली वजन वाढ पक्षात दिसून येते. खाद्याची भांडी जागा २.५ सें.मी.

पहिल्या दोन आठवड्यासाठी व ५ सें.मी. सहा आठवड्यापर्यंत पुरेशी असते. पाण्याची भांडी, स्वच्छ जागा व शुद्ध पाणी ही पिलांची पहिल्या दिवसापासून गरज असते. पाण्याच्या भांड्यांची मांडणी चांगली करणे गरजेचे असते. पक्षांना कमीत कमी श्रमात पाणी सहज उपलब्ध होईल अशी भांडी मांडणी करावी. घंटीच्या आकाराची पाणी भांडी विशिष्ट झाकणासह असावित.

पिले उबवणीसाठी सोडण्या अगोदर पाणी गरजेचे असते. पहिल्या तीन दिवसात घंटीच्या आकाराचे पाण्याचे भांडे गरजेचे असते. यावर उबवण प्रकाराचा परिणाम होत नाही. तूस प्रकारात पाण्याची भांडी एक सारखी मांडावी. पहिले दोन आठवडे १०० पक्षांना, पुढील दोन आठवडे ५० पक्षांना एक पाण्याचे भांडे पुरेसे

असते. पहिले दोन आठवडे जास्तीत जास्त वेळा थोडे थोडे खाद्य द्यावे, त्यामुळे पिले एकसारखी व निकोप वाढतात.

चोच कापणी

चोचीची कापणी व्यवस्थापनासाठी गरजेची असते. त्यामुळे पंख उपटणे व खाद्य नासाडी सारख्या गोष्टी टाळतात. चोच कापणे हे एक नाजूक व कुशल काम असून ते निष्णात मजुराकडूनच झालेले चांगले. तिसन्या आठवड्यात एक तृतीयांश चोच कापणी करावी. चोच कापणीच्या विविध पद्धतींपैकी गरम सळीने चोच कापणे जास्त मान्यता पावले आहे. थंड पद्धतीने चोच कापल्याने रक्त कमी जाते व जखम लवकर भरून येते. चोच कापल्यानंतर पक्षाची काळजी घेणे गरजेचे असते. याशिवाय चोच कापताना जिभेला जखम होणार नाही याची काळजी घ्यावी. चोच कापण्यापूर्वी कोंबडीला क्षारजल व विटामिन (AD₃) चे द्रावण द्यावे.

तूस व्यवस्थापन

पक्ष्यांमध्ये आजार नियंत्रणाकरिता तूस व्यवस्थापनाचा घटक महत्वाचा असतो. खाद्य व पाण्याने खराब झालेले तूस कोरडे राहण्याकरिता काळजी घेणे गरजेचे असते. पाणी, वारा, खाद्य, आर्द्रता, तापमान, विष्णा यांचे प्रमाण व गुणधर्मानुसार आपण तूस नियमित हलविले पाहिजे. समुद्र किनारी भागात जास्त आर्द्रता असल्यामुळे ०.५ किलो सुपर फॉस्फेट अथवा/ चुना प्रति १५ वर्गफुटात मिसळल्यास चांगला फायदा होतो. सुरुवातीच्या ४ ते ५ आठवड्यांच्या काळात पिलांना पुरेसे व मुबलक खाद्य दिल्याने पक्ष्यांची रोग प्रतिकारक क्षमता चांगली राहते व हाड, मांसाची वाढही पुरेशा प्रमाणात होते. वाढीच्या अवस्थेत पक्ष्यांचे योग्य व्यवस्थापन केल्याने अंडी देण्यासाठी पक्ष्यांना चांगली मदत होते. योग्य वजनाच्या वाढीसाठी या काळातील नियोजन फायदेशीर ठरते.

परसबागेतील कुकुटपालन अर्थशास्त्र (५० पक्षांसाठी)

पक्षी संख्या	उत्पादन	एकूण उत्पादन	उत्पन्न (रु.)	एकूण उत्पन्न/वर्ष (रु.)
५० पक्षी (२५ नर + २५ मादी)	१८० अंडी /पक्षी/वर्ष	१८० × २५ पक्षी = ४५०० अंडी	रु. ५ /अंडी याप्रमाणे रु. २२,५००	३०,०००/-
	नर २५	नर २५	रु. ३००/पक्षी याप्रमाणे रु. ७५००	

(स्रोत : भा.कृ.अं.प. संशोधन कॉम्प्लेक्स, गोवा)

लसीकरण वेळापत्रक

वय	लस	पद्धत
१ दिवस	मैरेक्स	त्वचेवरती
७ दिवस	लासोटा	डोळ्याखाली
१४ दिवस	आयबीडी	डोळ्याखाली
६ आठवडे	देवी	त्वचेखाली
८ आठवडे	आर.बी.	त्वचेखाली

ग्रामीण भागातील कामगिरीचा स्तर

१ दिवसाचे पिल्हे (ग्रॅम)	४२ ते ४५ ग्रॅम
लैंगिक परिपक्वतेचे वय	१५० दिवस
अंडी उत्पादनाचे वय	३४-३७ आठवडे
७२ आठवड्यांपर्यंत अंड्यांचे उत्पादन	१८० ते २०० अंडी
सरासरी अंड्याचे वजन	४५ ते ५५ ग्रॅम
मरतुक	
पिल्हे (०-८ आठवडे)	३ टक्के
उत्पादक (९-२० आठवडे)	४ टक्के
प्रौढ	१ टक्का

- मुख्य संपादक :** डॉ. किरण कोकाटे, संचालक, विस्तार शिक्षण
- संपादक :** डॉ. पंडित खर्डे, प्रमुख अन्वेषक, भा.कृ.अ.प. शेतकरी प्रथम कार्यक्रम
- सहसंपादक :** डॉ. रविंद्रनाथ निमसे, सह अन्वेषक, भा.कृ.अ.प. शेतकरी प्रथम कार्यक्रम
- आणि लेखक :** डॉ. सचिन सदाफळ, सह अन्वेषक, भा.कृ.अ.प. शेतकरी प्रथम कार्यक्रम
डॉ. भगवान देशमुख, सह अन्वेषक, भा.कृ.अ.प. शेतकरी प्रथम कार्यक्रम
श्री. विजय शेडगे, वरिष्ठ संशोधन सहयोगी, भा.कृ.अ.प. शेतकरी प्रथम कार्यक्रम
श्री. किरण मगर, प्रक्षेत्र सहाय्यक, भा.कृ.अ.प. शेतकरी प्रथम कार्यक्रम
श्री. अमोल गायकवाड, प्रक्षेत्र सहाय्यक, भा.कृ.अ.प. शेतकरी प्रथम कार्यक्रम

भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद, नवी दिल्ली यांच्या आर्थिक सहाय्याने